

ग्रामीण शिक्षणप्रसारातील कै. रामराव दगडू पाटील 'जिभाऊ' यांचे योगदान : सर्वोदय शिक्षण

प्रसारक संस्थेच्या विशेष संदर्भात

डॉ. अमोल प्रकाश पाटील

मार्गदर्शक, जयहिंद ट्रस्ट संचलित झे.बी.पाटील महाविद्यालय, धुळे.

श्रीमती. शितल अशोकराव ढगे

संशोधक विद्यार्थी, जयहिंद ट्रस्ट संचलित झे.बी.पाटील महाविद्यालय, धुळे.

सारांश : ग्रामीण शिक्षणप्रसाराच्या इतिहासात स्थानिक नेतृत्व, लोकसहभाग आणि सामाजिक बांधिलकी यांचे महत्त्व अधोरेखित करणारे व्यक्तिमत्त्व म्हणजे कै. रामराव दगडू पाटील 'जिभाऊ' होय. प्रस्तुत लेखात सर्वोदय शिक्षण प्रसारक संस्थेच्या संदर्भात त्यांच्या शैक्षणिक योगदानाचा अभ्यास केला आहे. संस्थेचे पोटनियम, जीवनपरिचय, सहकाऱ्यांच्या आठवणी आणि वृत्तपत्रीय स्मरणलेख यांच्या आधारे शैक्षणिक उद्दिष्टे, वसतिगृहव्यवस्था, संसाधनसंकलन, मुलींचे शिक्षण आणि संस्थाविस्तार यांचे विश्लेषण केले आहे. उपलब्ध कागदपत्रांमधून शिक्षणासोबत निवास, भोजन आणि स्थानिक सहकार्य यांना दिलेले महत्त्व स्पष्ट होते.

ग्रामीण विद्यार्थ्यांसमोरील आर्थिक व भौगोलिक अडथळ्यांवर संस्थात्मक उपाय उभारण्याचा प्रयत्न हे त्यांच्या कार्याचे प्रमुख वैशिष्ट्य ठरते. मुलींसाठी छात्रालय आणि विविध शैक्षणिक सुविधांच्या उल्लेखांमधून शिक्षणप्रवेश व्यापक करण्याची दिशा दिसते. तथापि, स्मरणलेखांतील गौरवपर मांडणी, कालानुक्रमातील भिन्नता आणि परिणाममापनासाठी आवश्यक सांख्यिकीय माहितीचा अभाव लक्षात घेतला आहे. संस्थात्मक विस्तार आणि प्रत्यक्ष शैक्षणिक परिणाम यांत फरक राखून निष्कर्ष मांडले आहेत. जिभाऊंचे योगदान ग्रामीण शिक्षणाला सामूहिक जबाबदारीचे स्वरूप देण्यात दिसते. त्यांच्या कार्याचे अधिक सखोल मूल्यमापन करण्यासाठी प्रवेशनोंदी, आर्थिक अहवाल आणि माजी विद्यार्थ्यांच्या अनुभवांचा पुढील अभ्यास आवश्यक आहे.

मुख्य शब्द: ग्रामीण शिक्षण; जिभाऊ; सर्वोदय शिक्षण प्रसारक संस्था; लोकसहभाग; वसतिगृह; स्त्रीशिक्षण; सहकार; शैक्षणिक समावेशन; संस्थात्मक नेतृत्व; ग्रामीण विकास.

प्रस्तावना: ग्रामीण समाजाच्या विकासासाठी शिक्षणाची उपलब्धता आणि त्यातील सातत्य या दोन्ही बाबी महत्त्वाच्या असतात. शाळेचे अंतर, कौटुंबिक आर्थिक अडचणी आणि निवासाची गैरसोय यांमुळे विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर मर्यादा येऊ शकतात. अशा परिस्थितीत स्थानिक गरजा ओळखून उभारलेल्या शैक्षणिक संस्थांचे योगदान अभ्यासणे आवश्यक ठरते. उंबरखेडे येथील सर्वोदय शिक्षण प्रसारक संस्थेच्या जडणघडणीत कै. रामराव दगडू पाटील 'जिभाऊ' यांचे कार्य याच दृष्टीने लक्षणीय आहे. उपलब्ध दस्तऐवजांत शाळा, वसतिगृहे, लोकसहभाग आणि मुलींच्या शिक्षणासाठी केलेल्या प्रयत्नांचा उल्लेख आढळतो. प्रस्तुत लेख या नोंदींच्या आधारे जिभाऊंच्या शैक्षणिक दृष्टिकोनाचे आणि संस्थात्मक योगदानाचे विवेचन करतो.

त्यांच्या कार्याचे मूल्यमापन करताना व्यक्तिगौरवापलीकडे जाऊन शिक्षणप्रवेश, सामाजिक समावेश, व्यवस्थापन आणि उपलब्ध पुराव्यांच्या मर्यादा यांचा विचार केला आहे.

1. सर्वोदय संस्थेची शैक्षणिक उद्दिष्टे आणि ग्रामीण विकासाची दृष्टी: जिभाऊंच्या शैक्षणिक योगदानाचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी सर्वोदय संस्थेची उद्दिष्टे महत्त्वाची आहेत. संस्थेच्या पोटनियमांच्या शीर्षकपृष्ठावर स्थापना दिनांक 15-8-1950 असा दिलेला आहे. ‘सर्वोदय शिक्षण प्रसारक को-ऑपरेटिव्ह समाज लि., उंबरखेडे’ या नावातून शिक्षणप्रसाराला सहकारी संघटनेचे अधिष्ठान देण्याचा प्रयत्न दिसतो. संस्थेच्या उद्दिष्टांमध्ये पुढील उल्लेख आढळतो, “समाजाच्या कार्यक्षेत्रातील सर्व समाजात प्रचलित शिक्षण पद्धतीनुसार प्राथमिक, दुय्यम व उच्च शिक्षणाचा प्रसार करणे. (ब) समाजाच्या कार्यक्षेत्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्था व सहकारी संस्था यशस्वीरीत्या चालविण्याच्या दृष्टीने जनतेस जरूर ते शिक्षण देणे. व जरूर ती माहिती विविध साधनांद्वारे पुरविणे.”¹

या उद्दिष्टांमध्ये औपचारिक शिक्षणाबरोबरच स्थानिक संस्थांच्या संचालनासाठी आवश्यक शिक्षणाचाही विचार केलेला आहे. त्यामुळे संस्थेची शैक्षणिक दृष्टी ग्रामीण सार्वजनिक जीवनाशी जोडलेली असल्याचे स्पष्ट होते. शिक्षणातून व्यक्तीची प्रगती साधताना स्थानिक स्वराज्य आणि सहकाराच्या कार्यासाठी आवश्यक समज विकसित करण्याची दिशा येथे आढळते. ‘सर्व समाजात’ शिक्षणप्रसार करण्याचा उल्लेख संस्थेच्या व्यापक सामाजिक भूमिकेचा निदर्शक आहे. मात्र, घोषित उद्दिष्टे आणि प्रत्यक्ष अंमलबजावणी यांचे स्वतंत्र मूल्यमापन आवश्यक असते. पोटनियम संस्थेची ध्येयदृष्टी स्पष्ट करतात; सर्व उद्दिष्टे पूर्णत्वास गेल्याचा पुरावा म्हणून त्यांचा वापर करता येत नाही.

2. ग्रामीण विद्यार्थ्यांसाठी शाळा आणि वसतिगृहाची पायाभरणी : ग्रामीण शिक्षणप्रसारात शाळेबरोबर विद्यार्थ्यांच्या निवासाचा विचार करणे आवश्यक ठरते. जिभाऊंच्या कार्यात या दोन्ही गरजांना प्रतिसाद देण्याचा प्रयत्न दिसतो. उदेसिंग मोहन पाटील यांच्या स्मरणलेखात पुढील नोंद आहे, “कर्मवीर भाऊराव पाटलांकडून प्रेरणा घेऊन 1950 मध्ये उंबरखेडला जिल्ह्यातील पहिले वसतिगृह सुरू करून विद्यार्थ्यांसाठी ज्ञानाची कवाडे खुली केली. सन 1952 मध्ये ग्रामीण भागात जिल्ह्यातील पहिली माध्यमिक शाळा सुरू करून खान्देशातील विद्यार्थ्यांच्या भविष्याची मुहूर्तमेढ रोवली.”²

या नोंदीतून वसतिगृह आणि माध्यमिक शिक्षण यांचा परस्परसंबंध अधोरेखित होतो. आसपासच्या गावांतील विद्यार्थ्यांना शिक्षणासाठी उंबरखेडे येथे येणे शक्य व्हावे, यासाठी निवासी व्यवस्था उपयुक्त ठरू शकते. अशा व्यवस्थेमुळे रोजच्या प्रवासाची गरज कमी होऊन शिक्षणासाठी आवश्यक वेळ आणि सातत्य मिळण्याची शक्यता वाढते. उद्धरणातील ‘जिल्ह्यातील पहिले’ हे वर्णन संबंधित लेखकाचा दावा आहे. जिल्ह्यातील इतर शाळा आणि वसतिगृहांच्या स्थापनेच्या नोंदी उपलब्ध नसल्यामुळे त्याची स्वतंत्र पुष्टी करता येत नाही. तथापि, ग्रामीण विद्यार्थ्यांसाठी निवासी शिक्षणाची सोय निर्माण करण्याला जिभाऊंनी दिलेले प्राधान्य या स्रोतामधून स्पष्ट होते.

3. लोकसहभाग, संसाधनसंकलन आणि ‘कमवा आणि शिका’: शैक्षणिक संस्था उभारण्यासाठी इमारत आणि शिक्षकांबरोबर नियमित आर्थिक व भौतिक साधनांचीही आवश्यकता असते. जिभाऊंच्या कार्यात स्थानिक समाजाचे सहकार्य मिळविण्याला महत्त्व होते. एन. जे. वाणी यांच्या 2025 मधील स्मरणलेखात म्हटले आहे, “कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्याकडून प्रेरणा घेऊन कमवा आणि शिका हा उपक्रम राबवून वसतिगृहात राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी गावातून धान्य-देणग्या

जमा करून स्वतःच्या घरात दोन वर्ग सुरू केले. वसतिगृहात राहण्याची व शिक्षणाची मोफत सुविधा झाल्यामुळे खान्देशच्या तीनही जिल्ह्यातून मोठ्या प्रमाणावर विद्यार्थी शिक्षणासाठी येऊ लागले.”³

या उताऱ्यात संस्थेच्या प्रारंभीच्या प्रयत्नांचे 3 पैलू दिसतात, विद्यार्थ्यांच्या सहभागाची कल्पना, गावातून संसाधनसंकलन आणि स्वतःच्या जागेचा शैक्षणिक वापर. धान्यरूपाने मिळणाऱ्या देणग्या वसतिगृहाच्या भोजनव्यवस्थेसाठी थेट उपयोगी पडू शकतात. त्यामुळे शिक्षणसंस्थेच्या गरजा पूर्ण करण्यात गावकऱ्यांचा प्रत्यक्ष सहभाग निर्माण होतो. ‘कमवा आणि शिका’ उपक्रमाचा उल्लेख श्रम आणि शिक्षण यांची सांगड घालण्याची दिशा दर्शवतो. मात्र, विद्यार्थ्यांनी कोणते काम केले, किती वेळ दिला आणि त्याचा शिक्षणखर्चावर किती परिणाम झाला, याचा तपशील उपलब्ध उताऱ्यात नाही. म्हणून या उपक्रमाचे स्वरूप नमूद करता येते; त्याच्या आर्थिक परिणामांचे निश्चित मापन करता येत नाही.

4. विद्यार्थ्यांच्या दैनंदिन गरजांकडे लक्ष देणारे व्यवस्थापन: संस्थास्थापनेइतकेच तिचे दैनंदिन संचालन महत्वाचे असते. विद्यार्थ्यांच्या भोजनाची व्यवस्था, शुल्काची वसुली आणि साधनांची उपलब्धता यांचा शिक्षणातील सातत्याशी संबंध असतो. वसतिगृहाचे व्यवस्थापक म्हणून काम केलेले ल. नी. जोशी आपल्या आठवणीत लिहितात, “वसतिगृहाकडे मी व्यवस्थापक म्हणून होतो. 250 विद्यार्थी त्या वेळी वसतिगृहात होते. सप्टेंबर महिना होता. हा महिना शेतकऱ्यांच्या अत्यंत अडचणींचा. वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांकडून येणारी मासिक फी वसूल होऊ शकली नव्हती. वसतिगृहातील धान्य कोठा संपला होता. दुसऱ्या दिवशी वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांना जेवण कसे देता येईल, या विवंचनेत होतो.”⁴

याच आठवणीच्या पुढील भागात अडचण जिभाऊंच्या निदर्शनास आणून दिल्यानंतर दुसऱ्या दिवशी वसतिगृहात धान्य आल्याचे वर्णन आहे. हा प्रसंग विद्यार्थ्यांच्या गरजांविषयीची संवेदनशीलता आणि अडचणीच्या वेळी संसाधने उपलब्ध करून देण्याची भूमिका स्पष्ट करतो. शेतकरी कुटुंबांच्या आर्थिक अडचणींचा निवासी शिक्षणाच्या व्यवस्थेवर होणारा परिणामही यातून दिसतो. या नोंदीतील मासिक शुल्काचा उल्लेख महत्वाचा आहे. मागील स्मरणलेखात मोफत सुविधांचा उल्लेख असला, तरी सर्व काळात सर्व विद्यार्थ्यांसाठी संपूर्ण व्यवस्था मोफत होती असा निष्कर्ष काढता येत नाही. संबंधित नोंदी वेगवेगळ्या काळातील किंवा वेगवेगळ्या लाभाऱ्यांशी संबंधित असू शकतात. शुल्क आणि मदतीचे नेमके स्वरूप समजण्यासाठी संस्थेची आर्थिक कागदपत्रे आवश्यक आहेत.

5. मुलींच्या शिक्षणासाठी निवासी सुविधांची निर्मिती: ग्रामीण मुलींच्या शिक्षणाचा विचार करताना निवास आणि भोजनाच्या व्यवस्थेला विशेष महत्त्व असते. जिभाऊंच्या जीवनपरिचयात मुलींसाठी स्वतंत्र छात्रालय सुरू केल्याची नोंद आढळते, “मुलींच्या निवासाची व भोजनाची व्यवस्था केल्यास दुरवरच्या गोरगरीबांच्या मुलींना शिक्षण घेता येईल याची जाणीव ठेवून संस्थेने 1966 मध्ये उंबरखेडे येथे 30 मुलींसाठी कन्या छात्रालय सुरू केले. अशा तऱ्हेने महात्मा ज्योतीबा फुले व क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांच्या स्त्री शिक्षणाचा वसा पुढे चालवून जिभाऊंनी सामाजिक बांधिलकी उत्तमरीत्या जपली.”⁵

या नोंदीत मुलींच्या शिक्षणासाठी आवश्यक आधारव्यवस्था निर्माण करण्याचा स्पष्ट प्रयत्न दिसतो. शाळेत प्रवेशाची संधी उपलब्ध असली, तरी दूरच्या गावातून येणाऱ्या मुलींना निवासाची सोय नसल्यास त्या संधीचा उपयोग मर्यादित राहू शकतो. कन्या छात्रालयाची स्थापना ही अशा व्यावहारिक अडथळ्यांना दिलेली संस्थात्मक प्रतिक्रिया मानता येते. उद्धरणातील फुले दांपत्यांच्या कार्याशी केलेली तुलना ही जीवनपरिचयाच्या लेखकाची मूल्यांकनात्मक भूमिका आहे. प्रत्यक्ष उपलब्ध नोंद

1966 मधील 30 मुलींसाठीच्या छात्रालयाची आहे. छात्रालयामुळे मुलींच्या प्रवेशात, शिक्षणपूर्णतेत किंवा पुढील संधींमध्ये किती बदल झाला, यासाठी स्वतंत्र विद्यार्थी नोंदी तपासणे आवश्यक आहे. तरीही मुलींच्या शिक्षणाच्या गरजांना संस्थेने स्वतंत्र स्थान दिल्याचे या नोंदीतून दिसते.

6. संस्थाविस्तार आणि विविध शैक्षणिक गरजांना प्रतिसाद: शिक्षणप्रसाराचे मूल्यमापन करताना संस्थेच्या कार्यक्षेत्राचा आणि उपलब्ध सुविधांच्या विविधतेचा विचार करावा लागतो. प्राचार्य विजयसिंग नरसिंग पाटील यांनी संस्थेच्या विस्ताराबद्दल पुढील माहिती दिली आहे, “आज ह्या शिक्षण संस्थेची 7 माध्यमिक शाळा, आश्रमशाळा, मुलींचे वसतिगृह, 3 मुलांची वसतिगृहे, 2 ज्युनियर कॉलेजेस, आय.टी.आय एवढा विस्तार आहे. राष्ट्रीय शिक्षण प्रसारक संस्था चाळीसगावच्या जडणघडणीतही त्यांचा सिंहाचा वाटा आहे. सुरुवातीला बरीच वर्षे ते चेअरमन होते. संस्था नावारुपाला आणली.”⁶

या वर्णनात माध्यमिक शिक्षण, निवासी सुविधा, उच्च माध्यमिक शिक्षण आणि औद्योगिक प्रशिक्षण अशा विविध गरजांचा समावेश दिसतो. त्यामुळे संस्थेचा विस्तार केवळ शाळांची संख्या वाढविण्यापुरता मर्यादित नसून शिक्षणाच्या विविध टप्प्यांशी संबंधित असल्याचे सूचित होते. मुला-मुलींची वसतिगृहे आणि आश्रमशाळेचा उल्लेख शैक्षणिक गरजांतील विविधतेची जाणीव दर्शवतो. तथापि, या लेखाचे प्रकाशनवर्ष उपलब्ध नाही. त्यामुळे उद्धरणातील ‘आज’ हा शब्द वर्तमान स्थितीचा पुरावा म्हणून वापरता येत नाही. दिलेली संख्या संबंधित लेखनकाळातील स्थितीचे वर्णन म्हणूनच स्वीकारली पाहिजे. तसेच प्रत्येक शाखेची स्थापना जिभाऊंच्या कार्यकाळात झाली, असे स्वतंत्र तारखांशिवाय मानता येणार नाही. त्यांच्या नेतृत्वाने घडविलेली पायाभरणी आणि संस्थेचा पुढील विस्तार यांचा कालानुक्रमिक अभ्यास आवश्यक आहे.

7. शिक्षणप्रवेश, सामाजिक संधी आणि कार्यांचे परिणाम: शिक्षणामुळे व्यक्तीला पुढील शिक्षण, रोजगार आणि सामाजिक सहभागाच्या संधी उपलब्ध होऊ शकतात. जिभाऊंच्या कार्याच्या सामाजिक परिणामांविषयी एन. जे. वाणी यांच्या 2024 मधील लेखात पुढील निरीक्षण आढळते, “राष्ट्रीय शिक्षण संस्था आणि सर्वोदय शिक्षण संस्थांमुळे खेड्यापाड्यातील-दीनदुबळ्यांच्या मुलांसाठी शिक्षणाची दारे खुली झाली. हजारो मुला, मुलींना शिक्षणाची संधी मिळाली. देश-विदेशात जाता आले, आर्थिक सुबत्ता आली कुटुंब सधन झाली हे सर्व जिभाऊंच्या द्रष्टेपणामुळेच.”⁷

हा उतारा स्थानिक समाजात जिभाऊंच्या कार्याबद्दल असलेली कृतज्ञता आणि शिक्षणाच्या उपयुक्ततेविषयीची धारणा व्यक्त करतो. विशेषतः वंचित ग्रामीण कुटुंबांतील मुला-मुलींना शिक्षणाच्या संधी मिळाल्याचे लेखक अधोरेखित करतात. त्यामुळे शैक्षणिक संस्थांचे महत्त्व सामाजिक संधींच्या विस्ताराशी जोडलेले असल्याचे दिसते. मात्र, ‘हजारो’ विद्यार्थी, ‘आर्थिक सुबत्ता’ आणि देश-विदेशातील संधी यांविषयी स्वतंत्र सांख्यिकीय तपशील दिलेला नाही. तसेच उताऱ्यात राष्ट्रीय आणि सर्वोदय या दोन्ही संस्थांचा एकत्रित उल्लेख आहे. त्यामुळे वर्णन केलेले सर्व परिणाम केवळ सर्वोदय संस्थेला किंवा एकट्या जिभाऊंच्या कार्याला निश्चितपणे जोडता येत नाहीत. माजी विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक प्रगती, रोजगार आणि कौटुंबिक परिस्थिती यांच्या नोंदी उपलब्ध झाल्यास या निरीक्षणांचे अधिक वस्तुनिष्ठ परीक्षण करता येईल.

प्रस्तुत अभ्यासातील पोटनियम, जीवनपरिचय, प्रत्यक्ष सहकाऱ्यांच्या आठवणी आणि वृत्तपत्रीय स्मरणलेख यांचे स्वरूप वेगवेगळे आहे. पोटनियम संस्थेची अधिकृत उद्दिष्टे स्पष्ट करतात. प्रत्यक्ष सहकाऱ्यांच्या आठवणी दैनंदिन कामकाजातील अनुभव समोर आणतात. स्मरणलेख सामाजिक स्मृती आणि कार्याविषयीची स्थानिक धारणा नोंदवतात. या सर्व स्रोतांचा

परस्परपूरक वापर केल्यास योगदानाचे अधिक स्पष्ट चित्र उभे राहते. कालानुक्रमाबाबत काही भिन्न नोंदी आहेत. पोटनियमांच्या शीर्षकपृष्ठावर संस्थेची स्थापना 15-8-1950 अशी दिली आहे. उदेसिंग मोहन पाटील यांच्या लेखात वसतिगृहासाठी 1950, तर जीवनपरिचयात 1951 असा उल्लेख आहे. माध्यमिक विद्यालयाच्या प्रारंभासाठी जीवनपरिचयात 1952 हे वर्ष नमूद आहे. त्यामुळे संस्थेची स्थापना, वसतिगृहाचा प्रारंभ आणि शाळेची सुरुवात या स्वतंत्र घटना म्हणून तपासणे आवश्यक ठरते.

जिभाऊंच्या शैक्षणिक कार्यात ग्रामीण गरजांची जाण आणि त्या गरजांना संस्थात्मक प्रतिसाद देण्याची वृत्ती दिसते. सर्वोदय संस्थेच्या माध्यमातून शिक्षण, निवास आणि लोकसहभाग यांची सांगड घालण्याचा प्रयत्न झाला. या कार्याची प्रेरणा जपताना त्याचा इतिहास अचूक नोंदींसह अभ्यासणे आवश्यक आहे. दस्तऐवजीकरण आणि चिकित्सक मूल्यमापन यांमुळे या शैक्षणिक वारशाचे सामाजिक महत्त्व स्पष्ट होऊ शकते.

निष्कर्ष:

कै. रामराव दगडू पाटील 'जिभाऊ' यांचे ग्रामीण शिक्षणप्रसारातील योगदान संस्थास्थापना, निवासी सुविधा, लोकसहभाग आणि सामाजिक बांधिलकी यांच्या परस्परसंबंधातून समजते. सर्वोदय संस्थेच्या पोटनियमांत प्राथमिक ते उच्च शिक्षणाबरोबर स्थानिक स्वराज्य आणि सहकारी संस्थांसाठी उपयुक्त शिक्षणाची उद्दिष्टे नमूद आहेत. त्यामुळे शिक्षणाकडे व्यापक ग्रामीण विकासाचा भाग म्हणून पाहण्याची दिशा स्पष्ट होते.

वसतिगृह, भोजनव्यवस्था आणि स्थानिक संसाधनसंकलन यांच्या उल्लेखांमधून विद्यार्थ्यांच्या व्यवहार्य अडचणी सोडवण्याला दिलेले प्राधान्य दिसते. मुलींसाठी छात्रालयाची नोंद शिक्षणप्रवेशातील लिंगाधारित अडथळ्यांविषयीची जाणीव दर्शवते. संस्थेच्या विस्ताराच्या वर्णनांत विविध शैक्षणिक गरजांना प्रतिसाद देण्याचा प्रयत्न आढळतो. शिक्षक आणि सहकाऱ्यांच्या सहभागामुळे हे कार्य सामूहिक प्रयत्नांतून उभे राहिल्याचेही लक्षात येते.

तथापि, उपलब्ध पुरावे प्रामुख्याने संस्थात्मक नोंदी आणि स्मरणलेख आहेत. त्यांवरून विद्यार्थ्यांचे उत्पन्न, रोजगार, शैक्षणिक गुणवत्ता किंवा सामाजिक गतिशीलता किती वाढली, हे निश्चित करता येत नाही. तसेच स्थापना, वसतिगृहाचा प्रारंभ आणि शाळेची सुरुवात यांबाबतच्या भिन्न नोंदी स्वतंत्रपणे पडताळणे आवश्यक आहे. म्हणून जिभाऊंचे महत्त्व ग्रामीण शिक्षणासाठी संधी आणि आधारव्यवस्था निर्माण करणाऱ्या नेतृत्वात अधोरेखित होते. पुढील अभ्यासात प्रवेशनोंदी, मुलींचा सहभाग, शिक्षणातील सातत्य, संस्थेचे अर्थकारण आणि माजी विद्यार्थ्यांचे अनुभव यांचा समावेश केल्यास त्यांच्या योगदानाचे अधिक वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन करता येईल. यातून त्यांच्या कार्यातील टिकाऊ घटक आणि तत्कालीन मर्यादाही अधिक नेमकेपणाने समजतील.

संदर्भसूची

1. सर्वोदय शिक्षण प्रसारक को-ऑपरेटिव्ह समाज लि., उंबरखेडे, पोट-नियम, सर्वोदय शिक्षण प्रसारक को-ऑपरेटिव्ह समाज लि., उंबरखेडे, ता. चाळीसगाव, जि. जळगाव, पृ. क्र. 01.
2. लोकमत, हेलो जळगाव, 1 ऑक्टोबर 2021, (पाटील उदेसिंग मोहन, नैतिकतेचे मतिमत उपासक स्वर्गीय रामराव जिभाऊ)

3. लोकमत, हेलो जळगाव, 19 फेब्रुवारी 2025, (वाणी, एन. जे., “स्व. जिभाऊ तथा रामराव दगडू पाटील यांच्या 38 व्या पुण्यतिथी (निर्मळ दिन) निमित्त पावन स्मृतीस विनम्र अभिवादन)
4. जोशी, ल. नी., जिभाऊंच्या सहवासात, रामराव दगडू पाटील (जिभाऊ) या नावाने उपलब्ध पृ. क्र. 92–93.
5. पाटील रा. व., सहकार व शिक्षण महर्षि ह.भ.प. जिभाऊ तथा कै. रामराव दगडू पाटील : जीवनपट, पृ. क्र. 8–9.
6. पाटील विजयसिंग नरसिंग, संघर्षा ऐवजी समन्वय साधणारा नेता : शिक्षणमहर्षी परमपूज्य रामराव जिभाऊ, पृ. क्र. 3.
7. लोकमत, हेलो जळगाव, 19 फेब्रुवारी 2024, वाणी, एन. जे., गिरणा काठचे तपस्वी स्वर्गीय जिभाऊ, रामराव दगडू पाटील